

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

РОМАН НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 340.151

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ
АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1867–1918 роки)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів –2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
Лемак Василь Васильович,
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет», завідувач кафедри теорії та історії
держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Ковальчук Віталій Богданович,
Інститут права та психології Національного
університету «Львівська політехніка», завідувач
кафедри конституційного та міжнародного права
кандидат юридичних наук
Васечко Людмила Олександрівна,
Національна академія прокуратури України,
викладач відділу з підготовки прокурорів з
нагляду за додержанням законів при здійсненні
дізнання та досудового слідства

Захист відбудеться «4» травня 2017 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 14, зал засідань юридичного факультету, ауд. Г-409.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий «29» березня 2017 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради **В.О. Семків**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У процесі становлення і подальшого удосконалення правової системи України, її європейської інтеграції, зростає роль історико-правових досліджень як національної української держави загалом, так і її територіальних складових. Мова йде про регіони, які протягом тривалого часу були включені до правових систем інших держав, проте населення яких зберегло свою українську національну ідентичність. Одним із таких регіонів виступає Закарпаття, котре у досліджуваній період (1867-1918 роки) разом з іншими західноукраїнськими землями (Галичиною та Північною Буковиною) входило до складу Австро-Угорщини. Сьогодні історико-правову науку зацікавлює як конституційна природа австро-угорської монархії, її дуалістичний характер, так і правове становище Закарпаття в її складі - регіону, де компактно проживало українське населення.

Академічний і практичний інтерес викликають питання розвитку конституціоналізму в Центральній Європі і, зокрема конституційні права, судова система, інститути парламентаризму та інші правові цінності, які вже в останній третині XIX ст. впроваджувалися також і на Закарпатті. Австро-Угорщина у той час виступала одним із лідерів у закріпленні і розвитку конституційних цінностей, які пізніше стали загальноєвропейськими. Для сучасного дослідника інтерес викликають проблеми поступового розширення виборчого права, інших громадянських і політичних прав, збереження при цьому балансу стабільного правопорядку в умовах недостатньої правової культури. Усе це обумовлює актуальність теми, за якою виконане дослідження.

Актуальність дослідження вимірюється і тим, що в історико-правовій науці відсутня цілісна картина функціонування Закарпаття у складі Королівства Угорщини - частини Австро-Угорщини в період 1867 - 1918 років.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Ужгородського національного університету в контексті наукової теми "Правова реформа в Україні та державах Центральної Європи: теоретичні та історико-правові аспекти", затвердженої наказом ректора Ужгородського національного університету.

Метою дослідження є історико-юридичне дослідження правового становища Закарпаття у складі Австро-Угорщини (1867-1918 рр.) в контексті закономірностей розвитку держави і права в центральноевропейському регіоні.

Виходячи з указаної мети, в дисертації поставлено такі завдання:

- 1) проаналізувати генезис правового становища Закарпаття в рамках угорського та австрійського правопорядків до середини XIX століття;
- 2) дослідити процес конституювання Австро-Угорщини, становлення її конституційного ладу, висвітлити специфіку територіального устрою і форми правління Австро-Угорщини;
- 3) дослідити місце Закарпаття у конституційному порядку Угорського королівства, можливість реальної участі українського населення в функціонуванні конституційних інститутів;
- 4) з'ясувати адміністративну-владну систему на Закарпатті в 1867-1918 рр., з'ясувати специфіку органів місцевого самоврядування як управлінських структур;
- 5) зробити історико-порівняльне дослідження становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини на рубежі XIX-XX століть з огляду на правове становище інших українських земель того часу;
- 6) висвітлити процес втілення інститутів законодавства Королівства Угорщини на Закарпатті.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які функціонували на Закарпатті в період його перебування в рамках Австро-Угорщини в 1867-1918 роках.

Предметом дослідження є історико-правові закономірності становлення та розвитку правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини.

Хронологічні рамки дослідження включають період з 1867 р., коли була утворена Австро-Угорщина, і до 1918 р., коли вказане утворення припинило своє існування.

Методи дослідження. Для проведення дослідження залучались філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Найбільш уживаним у дослідженні є історико-правовий метод, який дозволяє адекватно розв'язати поставлені завдання, зокрема з'ясувати історичну обстановку конституювання австро-угорської монархії в 1867 р., відстежити генезис її конституційної системи, розкрити еволюцію становища Закарпаття в умовах угорського і австрійського правопорядків (підрозділ 1.2). Історико-порівняльний метод дозволив, зокрема, порівняти правове становище Закарпаття зі становищем інших українських земель, які в той час перебували в австрійській складовій Австро-Угорщини, а також у складі Російської імперії (підрозділ 2.5). Формально-юридичний метод дослідження широко вживався під час аналізу конституційних і законодавчих актів, якими визначалося правове становище Закарпаття того часу. *Соціологічний метод* дозволив з'ясувати вплив загальносоціальних факторів на розвиток правового становища Закарпаття на рубежі XIX-XX століть, виявити в ньому окремі соціальні групи та дослідити їх правове становище.

Теоретичну основу дослідження склали праці вітчизняних та зарубіжних учених-правознавців, істориків, які присвятили свої наукові дослідження питанням методології історії, правової історії європейських держав XIX - початку XX століття, в тому числі Угорщини, Австро-Угорщини (М. Блока, І. Дройзена, Р. Дж. Колінгвуда, Х. Уайта, Л. Февра

тощо). У дослідження обраної теми значний науковий внесок здійснили зарубіжні і вітчизняні вчені Т. Горбань, С. Віднянський, В. Ілько, І. Коломієць, Л. Контлер, І. Мандрик, Н. Мельникова, В. Неточаєва, Й. Перені, О. Петров, А. Тейлор, М. Троян, В. Усенко, А. Чизмадіа, В. Шандор, І. Шульга тощо.

Джерельною та історіографічною базою дисертації є конституційне і поточне законодавство Австро-Угорщини, Угорщини і Австрії в 1867-1918 рр., архівні документи та матеріали, праці вітчизняних і зарубіжних авторів із досліджуваної проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що дисертація є першим у історико-правовій науці комплексним науковим дослідженням правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини в 1867–1918 роках.

Наукову новизну становлять наступні висновки, положення та рекомендації, які відображають особистий внесок авторки:

уперше:

- розкрито, що період перебування Закарпаття в сфері угорської і австрійської правової традиції поєднував утвердження європейських правових цінностей (верховенства права, демократії, світської держави), сприяння поступовому формуванню інститутів громадянського суспільства в регіоні, з одного боку, з несприятливими суспільними та правовими умовами для збереження та розвитку національної української ідентичності, з іншого боку;

- проаналізовано зміст і обсяг поняття українських земель (Закарпаття, так звана "Угорська Русь") у період 1867-1918 років з огляду на конституційний порядок Угорщини та Австро-Угорщини в широкому та вузькому розумінні;

- встановлено, що зміст правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини впливав з наступних чинників: а) місце Угорщини в складі австро-угорського утворення; б) унітарна та асиметрична будови

Угорського королівства; в) традиції місцевого самоврядування; г) конституційний статус особи та механізми захисту прав особи;

- досліджено соціально-правове становище українського населення Австро-Угорщини з огляду на статус осіб, користування правами національностей (національних меншин), закріпленими в угорському законодавстві, іншими конституційними правами, а також вплив низького рівня життя на можливості реалізації таких прав і свобод (зокрема, на ефективну реалізацію виборчого права та доступу до державної служби).

удосконалено:

- знання про конституційну природу Австро-Угорщини як конфедеративного утворення та парламентської монархії, з'ясовано місце Угорського королівства в рамках дуалістичної монархії; зроблено висновок щодо специфіки "конституції Австро-Угорщини";

- знання про законодавчі та організаційні способи державно-владної політики Австро-Угорщини на Закарпатті, які здійснювалися з метою його інкорпорації до політико-правового простору імперії, нейтралізації впливу на нього Російської імперії, що особливо відчутно проявилось напередодні та в період Першої світової війни;

- знання про статус та особливості функціонування в регіоні місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування Угорського королівства, участі в них українського населення, їх взаємодії з інститутами громадянського суспільства, зокрема греко-католицькою церквою;

дістали подальшого розвитку:

- знання про втілення на Закарпатті в 1867 - 1918 роках угорського законодавства про національні меншини, освітнього законодавства, кримінального уложення;

- історико-правове порівняння становища Закарпаття (угорська складова Австро-Угорщини), Галичини і Північної Буковини (австрійська складова Австро-Угорщини) та українських земель у складі Російської імперії, вироблення критеріїв такого порівняння.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості, з одного боку, глибше зрозуміти правові традиції Українського народу та специфіку правової свідомості населення в окремих регіонах, а з другого – використати особливості такого досвіду в сучасній вітчизняній практиці державотворення. Сформульовані в дисертації висновки можуть знайти використання у таких сферах:

1) *у науковій* – положення і висновки дисертації можуть бути використані в наступних історико-правових дослідженнях Центральної Європи в контексті концепції єдності історичного процесу в усіх українських землях;

2) *у правотворчій та правозастовній* – законодавці та представники інших правотворчих органів та правозастосовних органів можуть скористатися відповідним правовим досвідом для поглиблення правової реформи в Україні, удосконалення якості процесу правотворення, підвищення ефективності правосуддя;

3) *у навчально-методичній* – у процесі підготовки фахівців-юристів, зокрема, в ході викладання навчальних дисциплін "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн".

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювались на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету.

Окремі аспекти роботи висвітлювались автором під час участі в наукових заходах, таких як Міжнародна науково-практична конференція "Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр." (Ужгород, березень 2007); Круглий стіл, присвячений 60-річчю Європейської конвенції з прав людини (Ужгород, жовтень 2007), науково-практична конференція "Теорія та практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід" (Львів, квітень 2016 р.). Матеріали дисертації використано у навчальному процесі під час підготовки та викладання

навчального курсу "Історія держави і права України" в Ужгородському національному університеті.

Публікації. Основні положення знайшли своє відображення у 6 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, в т. ч. 1 статті, яка включена до міжнародних наукометричних баз, а також в 1 статті за матеріалами міжнародної наукової конференції.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом та зумовлена метою і завданням дослідження.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (які включають одинадцять підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з них 193 сторінки – основний текст. Список використаних джерел складається з 241 найменування на 25 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації та рівень наукового дослідження проблеми, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, охарактеризовано методологію, розкрито наукову новизну одержаних результатів, вказано на практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про їх апробацію та публікації результатів, структуру й обсяг дисертації.

Розділ 1 "Методологічні та історіографічні основи дослідження" складається з двох підрозділів. У підрозділі 1.1 "*Методи та огляд історіографії дослідження*" вказується, що методи для даного історико-правового дослідження диктуються як вітчизняною науковою парадигмою, так і специфікою його предмету. З урахуванням предмету *історико-правовий метод* сприяє установленню часу, місця, подробиць діяльності учасників суспільних відносин. Предмет дослідження диктує використання також історико-порівняльного методу. Провідне місце займає формально-юридичний метод, котрий дозволяє провести "юридичний зріз" історичної

реальності. З'ясування саме "правового становища" (а не "правового статусу") Закарпаття в складі Австро-Угорщини пов'язане з тією обставиною, що в період 1867 - 1918 років Закарпаття, перебуваючи в складі відповідного утворення (його угорської складової) не було виокремленою адміністративно-територіальною одиницею, котра би виступала в певному сенсі суб'єктом конституційно-правових (чи адміністративно-правових) відносин. Тому слід говорити про певну територію, компактно населену українцями, котра входила до складу різних адміністративно-територіальних одиниць, правова реальність в межах якої і окреслюється предметом дослідження.

В свою чергу, проявити зв'язок між державно-правовими процесами і явищами, з одного боку, і "неправовою" соціальною практикою дозволив *соціологічний метод*. У дисертації зроблено огляд історіографії дослідження проблеми та зроблено висновок про відсутність в рамках правової науки спеціального дослідження, предмет якого охоплював би правове становище Закарпаття у складі Австро-Угорщини.

У підрозділі 1.2. *"Закарпаття в умовах угорського і австрійського правопорядків (X-XIX століття)"* досліджується вплив іноземних державно-правових систем на регіон. Відзначається, що Закарпаття остаточно перейшло під контроль угорської держави в XI столітті і в перші століття найбільший вплив на формування правової культури українського населення Угорського королівства вчиняла Золота булла 1222 р., пізніше - урбаріальна реформа австрійської імператриці Марії-Терезії 1767-1775 років. Особливо помітне значення для розвитку Закарпаття відіграла демократична революція 1848-1849 років в Австрійській імперії. Перебуваючи адміністративно в складі Угорщини, Закарпаття зазнало відчутного впливу як Конституції Угорщини 1848 р. ("Братиславської конституції"), так і Конституції Австрії 1849 р. І хоча їх дія була короткотривалою, головними правовими здобутками революції для Закарпаття було скасування кріпосного права та перше за всю історію виокремлення його в окрему одиницю.

Розділ 2 "Місце Закарпаття в конституційній системі Австро-Угорщини" складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *"Конституювання Австро-Угорщини. Угода 1867 р."* авторкою досліджуються передумови, процес утворення та конституційна природа Австро-Угорщини, її конфедеративний устрій та форма правління. На початку 1860-х років перші кроки щодо відновлення руху до конституційної монархії були надто обмеженими. З іншого боку, загрозливою для імперії виступала ситуація в Угорщині, де настрої політичних еліт радикалізувалися вищими темпами, порівняно з іншими складовими імперії.

Унікальність австро-угорської угоди полягала в тому, окрім іншого, що вона не передбачала тексту конституційного договору - такою "вирівнюючою угодою" вважалися закони, схвалені 20 березня 1867 р. Сеймом Угорщини і аналогічні за змістом закони, укладені 21 грудня 1867 р. Рейхсратом Австрії (загалом шість конституційних законів). В обох частинах імперії вони визнавалися як конституційні закони, які в сукупності становлять Конституцію Австро-Угорщини.

У підрозділі 2.2. *"Конфедеративний устрій Австро-Угорщини"* досліджено особливості територіального устрою Австро-Угорщини як утворення. Відзначено, що основними ознаками конфедерації Австро-Угорщини виступали: 1) *угода двох держав*, яка була укладена у формі закону Угорщини, санкціонованого королем 12 червня 1867 р., з одного боку, і групи законів Австрії, схвалених 21 грудня 1867 р.; 2) *"спільні справи"* для обох держав, управління щодо яких здійснювалося частково актами короля, частково паралельними законами двох парламентів, які схвалювалися одночасно; 3) *спільні органи влади* (спільний монарх, три міністерства, так звані "делегатії" - представництва двох держав, які формувалися парламентами Австрії та Угорщини, австро-угорська армія, імперський суд). Австро-Угорщина виступала конституційною дуалістичною монархією з низкою типових ознак цієї форми правління.

У підрозділі 2.3. *"Закарпаття в конституційному порядку Королівства Угорщини"* досліджено специфіку конституційної системи Королівства Угорщини та особливості правового становища регіону компактного проживання українського населення. Конституційний статус Угорщини в складі Австро-Угорщини визначався: а) відновленням Конституції 1848 р. з тими доповненнями, які відображали австро-угорську угоду; б) завершеною системою органів державної влади, до якої входили глава держави (монарх), двопалатний парламент (Сейм), уряд, суди; в) власною адміністративною системою.

Закарпаття становило чотири комітати, розташовані у північно-східній частині Угорщини, в яких компактно проживало українське (русинське) населення: Ужанський, Березький, Угочанський і Марамароський. Площа вказаних чотирьох комітатів складала близько 18 тис. кв. км, що становило в 1900 р. 5,5 відсотка всієї площі Королівства Угорщини.

Розділ 3 "Реалізація законодавства Королівства Угорщини на Закарпатті" складається з шести підрозділів.

У підрозділі 3.1. *"Виборче право і практика виборів"* аналізуються законодавчі основи виборчої системи та їхнє застосування на практиці. Виборчий закон 1848 р. продовжував діяти і в умовах дуалістичної держави, однак, поправка до нього в 1874 р. змінювала майновий ценз податковим і встановлювала, що особи, які мають податкову заборгованість, не можуть бути виборцями. У 1913 р. ще одним виборчим законом право голосу розширювалося: згідно положень його §1 виборчим правом на виборах до Сейму володіє кожен угорський громадянин, який належить до чоловічої статі, досяг 24-ох років, має постійне місце проживання і який відповідає іншим вимогам виборчого законодавства. Лише незначна частина виборців, особливо в закарпатських комітатах, мала відповідний рівень освіти. Аналіз практики проведення виборів різного рівня на Закарпатті в 1867 - 1918 роках показує, з одного боку, що загалом виборче законодавство Угорщини не проводило дискримінації за національною чи релігійною ознакою в умовах

конституційного правопорядку. Майнові (податкові) та освітні цензи виборчого права відображали конституційні тенденції в інших європейських державах того часу. Разом із тим, українське населення в умовах таких цenzів перебувало в українських несприятливих політичних умовах, які не дозволяли скористатися виборчим правом в силу істотно нижчого матеріального та освітнього рівня. Така ознака виступала характерною для всіх національних меншин Угорщини.

У підрозділі 3.2 *"Соціально-правове становище населення"* проведено аналіз трудового і соціального законодавства, в умовах якого проживало українське населення Закарпаття на рубежі XIX-XX століть. У другій половині XIX століття суспільні відносини на Закарпатті, як і в усій Угорщині, були позначені процесами індустріального розвитку, які змінювали структуру суспільства. Зростання кількості найманих працівників у регіоні, посилення його боротьби за економічні права загрожувало стабільності правопорядку. Реагування публічних властей нерідко було традиційним і зводилося до посилення каральних методів. Однак, публічна влада пробувала реагувати й іншими методами, відображенням чого став розвиток соціального і трудового законодавства. Було схвалено низку законодавчих актів, які проявляли соціальну спрямованість держави й мали на меті вирішення найбільш суттєвих соціальних проблем, зокрема: Закон 1884/XVII *"Про підприємництво"*; Закон 1893/XXVIII *"Про захист промислових і заводських працівників від нещасних випадків"*; Закон 1907/XIX *"Про страхування промислового і комерційного персоналу від захворювання і нещасних випадків"*; Закон 1891/ XIV *"Про робітниче і медичне страхування"*; Закон 1898/II *"Про відносини між роботодавцями і сільськогосподарськими робітниками"*; Закон 1903/IV *"Про еміграцію"*. Складна соціально-економічна і гуманітарна ситуація на Закарпатті, яка виражалася в низькому рівні життя населення, вимагала додаткових дій на рівні парламенту і уряду, внаслідок чого в 1898 р. був впроваджений відповідний комплекс заходів (*"Верховинська акція"*).

У підрозділі 3.3. *"Місцеві органи публічної влади"* подано аналіз місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які функціонували на Закарпатті в період 1867 - 1918 років. Після укладення дуалістичної угоди 1867 р. система управління на рівні комітату була істотно реорганізована за допомогою законів про місцеве управління 1870 і 1886 р. Комітатське самоврядування здійснювалося через одноособові і колегіальні органи. Ключовим колегіальним органом комітатського самоврядування виступав муніципальний комітет – представницький орган, який формувався в такий спосіб: половина складу цього органу обиралася, а друга половина призначалася за принципом вірилізму. Виконавчим органом комітату виступав адміністративний комітет, який очолювався фейшпаном. Вищою посадовою особою комітатського самоврядування виступав алішпан, який організаційно спрямовував діяльність адміністративних органів комітату. Коронні міста були наділені правом самоврядування на рівні комітату. Наприклад, органи міського самоврядування м. Ужгорода в кінці XIX століття були такими: міська рада (виконавчий орган) - бургомістр, кілька радників, прокурор, нотаріус, міський лікар тощо. Крім того функціонував представницький орган - міська дума (110-150 депутатів), половина депутатів якої призначалися з-числа найбільших платників податків, інша половина обиралася. Статус сільського населеного пункту, порядок організації в ньому місцевого управління, в тому числі адміністративний нагляд комітату на цьому рівні, визначалися законами про села 1871 і 1886 р.

У підрозділі 3.4. *"Впровадження окремих інститутів законодавства"* досліджено питання імплементації таких законів Королівства Угорщини як закон про національну рівноправність, про мови, кримінально-правовий закон. Спроби знайти правові засоби розв'язання національної проблеми почалися в Угорщині ще до виголошення австро-угорської угоди. Одним з перших на цьому шляху став закон 1867/ XVII, що встановлював рівність євреїв і інших підданих у громадянських і політичних правах та скасовував

усі попередні закони, звичаї та розпорядження, які суперечили рівноправності єврейського населення.

Ідея спеціального закону про права національних меншин була ініційована з боку громадськості Березького та Угочанського комітетів. Схвалений 1868 закон "Про рівноправність національностей" можна звести до двох головних принципів: 1) громадяни Угорщини "у політичному відношенні становлять одну націю, неподільну єдину угорську націю, а кожний громадянин батьківщини, до якої б національності не належав, є її рівноправним членом"; 2) право на функціонування в органах місцевого управління мови більшості населення регіону. На розвиток вказаного закону 22 травня 1879 р. парламентом було схвалено ще один закон №18/1879 "Про навчання угорської мови у закладах народної освіти", яким визначалися основні заходи, які необхідно провести, "оскільки необхідно, щоб кожен громадянин отримав відповідну можливість для засвоєння угорської мови як державної".

Вказані два закони виступали "стовпами" мадяризації українського населення Закарпаття, яка в сфері народної освіти мала катастрофічні наслідки. Такий висновок підтверджується й тим, що, якщо в 1869 р. українських (русинських) шкіл у чотирьох комітатах було 473, в 1880 р. – уже 393, а в 1905-1906 роках – лише 23.

У підрозділі 3.5. "*Правове становище Закарпаття на початку ХХ ст.: історико-порівняльний аспект*" проведено порівняльний аналіз правового становища Закарпаття з становищем українських земель у складі австрійської складової Австро-Угорщини (Галичина і Буковина) та у складі Російської імперії за такими показниками як: а) виокремлення ареалу компактного проживання українського населення в окрему адміністративно-територіальну одиницю, б) рівень розвитку самої парламентської системи даної держави, в) рівень охоплення населення виборчим правом, г) рівень представництва українського населення в парламентських інститутах, його участь у державному апараті, д) забезпечення мовних і релігійних прав. З огляду на

наведене, робляться висновки, зокрема, про те, що хоча становище Закарпаття є гіршим порівняно з коронними краями Австрійської імперії, воно виступало істотно більш сприятливим порівняно з правовим становищем українських земель у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

У підрозділі 3.6. *"Особливості політико-правової ситуації в період першої світової війни"* проаналізовано ознаки ситуації на Закарпатті в період 1914–1918 рр. Політико-правову ситуацію в чотирьох закарпатських комітатах досліджено у кількох аспектах. По-перше, публічними властями було удосконалено закон 1912 р. щодо "особливого періоду", в тому числі посилено відповідальність (до 5 років каторжних робіт) за участь у страйку чи заклики до нього, а також за порушення правил цензури. У 1914 р. вийшло урядове розпорядження, згідно з яким навчання руській мові в церковних народних школах обмежувалося 3-5 класами. В державних школах українська (руська) мова взагалі була заборонена. По-друге, воєнний стан і реальні військові дії на Закарпатті значно ускладнили соціальну та економічну ситуацію, що істотно впливало на політичну ситуацію та криміногенну обстановку. В чотирьох закарпатських комітатах наростав правовий хаос та екстремістський рух під впливом жовтневої революції 1917 р. в Росії, особливо після повернення в середині 1918 р. колишніх військовополонених. В силу того, що в період від 28 жовтня до 11 листопада 1918 р. Австро-Угорщина припинила своє існування, ситуація на Закарпатті кардинально змінилася. Правове становище Закарпаття у складі Угорщини в перехідний період відзначалося, з одного боку, намаганням уряду в Будапешті, зберегти статус-кво, однак, врешті диктувалося двома факторами: 1) рішеннями Паризької мирної конференції, в ході якої була вирішена подальша приналежність Закарпаття у складі Чехословаччини; 2) неможливості реалізації у той час української альтернативи, в силу окупації більшості українських земель у 1918–1919 рр. більшовицькою Росією.

ВИСНОВКИ

У даній роботі поставлено та вирішено актуальне наукове завдання, яке полягає в дослідженні правового становища Закарпаття у складі Австро-Угорщини (1867 - 1918 роки). У результаті проведеного комплексного наукового дослідження з урахуванням сучасного розвитку вітчизняного та зарубіжного правознавства, застосування методологічних підходів до аналізу теми автор дійшов таких висновків.

1. Специфіка методології історико-правового пізнання диктується двома його складовими: по-перше, світоглядні основи і пов'язані з ними аксіологічні питання формування наукової картини історико-правової реальності; по-друге, вибір адекватного методологічного інструментарію, який дозволяє відтворити на емпіричному і теоретичному рівнях предмет дослідження та розкрити відповідні історико-правові закономірності.

2. Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що вона містить напрацювання та систематизацію емпіричної бази, яка стосується різних аспектів становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.). Угорська історіографія відзначається апологетикою та ідеалізацією періоду перебування Закарпаття в складі Угорщини. Радянська історіографія, натомість, перебуваючи на позиціях єдиного українського етнічного масиву по обидва боки Карпат, тим не менше, позначена низкою особливостей, які впливають з відсутності академічної свободи та диктату марксистсько-ленінської ідеології, а саме: а) акцентом на поділі суспільства не за правовими, а за соціально-класовими критеріями; б) недооцінкою ролі та значення правових інститутів у житті суспільства. З іншого боку, попри напрацювання емпіричного матеріалу для розуміння суспільних процесів на Закарпатті на рубежі XIX - XX століть, наведене доводить відсутність окремого комплексного історико-правового дослідження, предметом якого виступало би правове становище Закарпаття (Угорської Русі) вказаного хронологічного періоду.

3. Конституційна сутність угоди 1867 р., якою було засновано Австро-Угорщину, залишається унікальною в європейській історії. З боку Угорщини вона виражалася в законі, схваленому Сеймом 20 березня 1867 р. (закон XII). Австрійська імперія була реорганізована у союз двох держав – Австрії і Угорщини з новою назвою – "Австро-Угорщина". 21 грудня 1867 р. угода набула конституційного оформлення після того, як Австрія ухвалила шість основних конституційних законів. На відміну від конституції Угорщини, конституція Австрії становила не один закон, а їх серію, які були ухвалені Державною Радою - Рейхсратом (так звана "груднева конституція").

4. "Конституція Австро-Угорщини" (умовне позначення) в матеріальному аспекті складала сукупність фундаментальних правил, які визначали суверенні права двох частин австро-угорської імперії, організацію влади в них та права підданих, а також спосіб делегування двома частинами утворення повноважень спільним органам Австро-Угорщини, порядок їхньої діяльності. З формальної точки зору конституція Австро-Угорщини складалася з двох частин: 1) конституції Угорщини (закон від 21 березня 1867 р.) - кодифікованого документу; 2) некодифікованої конституції Австрії, яка складалася з 6 основних законів. Така унікальна конструкція конституційного порядку Австро-Угорщини (фактично - дві конституції з різною формою) впливала з конфедеративної природи цього утворення, в якому функціонували дві паралельні правові системи.

5. Природа конфедеративного утворення Австро-Угорщини полягала в наявності класичних для конфедерації ознак, у тому числі збереження суверенних правових і владних систем Австрії і Угорщини, яке поєднувалося з угодою про формування спільних органів влади (окрім спільного монарха, йшлося про законодавчі делегації та деякі спільні міністерства). Єдина митна територія, спільне фінансування "спільної компетенції" також указувало на конфедеративну природу утворення. При цьому поняття "австро-угорської території" не вживалося зовсім в основних законах імперії. Окремі частини конфедерації зберігали власне підданство. Спільний монарх, який фактично

виступав однією фізичною особою (яка коронувалася двічі: у Відні і в Будапешті), однак, він же де-юре вважався двома особами. Конфедеративний устрій проявлявся і в офіційній (повній) назві утворення – "Королівства і землі, представлені в Рейхсраті, і землі угорської корони Святого Стефана".

6. Специфічний, багато в чому непорівнянний характер Австро-Угорщини проявлявся також щонайменше в таких її ознаках як асиметрична схема організації публічної влади. Законодавча влада належала не лише двом національним парламентам, а й також місцевим представницьким органам, при цьому, якщо в Австрії такі органи діяли в усіх "коронних краях", то в Угорщині, крім національного парламенту, діяв лише один "регіональний" парламент – хорвато-словенський. Інші окраїнні території, в яких компактно проживали національні меншини (наприклад, українське населення на південь від Карпат) свого окремого представницького органу не мали.

7. З огляду на форму правління, Австро-Угорщина виступала конституційною дуалістичною монархією з рядом типових ознак цієї форми правління, в якій монарх наділений сильними конституційними позиціями, однак, на загальнодержавному (імперському) рівні уряд як такий відсутній. Специфікою Австро-Угорщини виступало те, що виконавчі повноваження монарха проявлялися у відносинах зі спільними міністерствами двох складових імперії та окремо з національними урядами Австрії і Угорщини.

8. Конституційний статус Угорського королівства в складі Австро-Угорщини характеризувався відновленням Конституції 1848 р. з тими доповненнями, які відображали австро-угорську угоду, а також завершеною системою органів державної влади, до якої входили глава держави (монарх), двопалатний парламент (Сейм), уряд, суди.

9. Закарпаття було позбавлене конституційного статусу і в адміністративній системі Угорщини не було виокремлене як окрема територіальна одиниця. Поняття "Закарпаття" (Угорська Русь) охоплювало чотири комітати, розташовані у північно-східній частині Угорщини, в яких компактно проживало українське (русинське) населення - Ужанський,

Березький, Угочанський і Марамароський. Площа вказаних чотирьох комітатів складала близько 18 тис. кв. км, що становило в 1900 р. 5,5 відсотка всієї площі Угорського королівства.

10. Загалом виборче законодавство Угорщини не проводило дискримінації за національною чи релігійною ознакою в умовах конституційності. Майнові (податкові) та освітні цени виборчого права стосувалися всіх національних і релігійних категорій населення, відображали конституційні тенденції в інших європейських державах того часу. Однак, з іншого боку, українське населення в умовах таких цenzів перебувало в Україні несприятливих політичних умовах, які не дозволяли скористатися виборчим правом в силу істотно нижчого матеріального та освітнього рівня. Така ознака виступала характерною для всіх національних меншин Угорщини. На результати виборів істотно впливало застосування адміністративного ресурсу, передовсім "скоригована" нарізка виборчих округів, які серйозно обмежували українське населення у рівному представництві (співвідношення 1 депутата до кількості населення).

11. Хоча друга половина XIX ст. позначена розвитком соціального законодавства та інших інститутів соціальної держави в європейських державах, Угорщина вийшла на відповідний рівень регулювання соціальної спрямованості лише на початку XX ст. Низка законів у сфері трудового і соціального законодавства стали впроваджуватися на Закарпатті, однак, більша частина їх норм стосувалася найманих працівників та службовців. Українська складна гуманітарна ситуація в краї в кінці XIX ст. вимагала термінових дій публічних властей, результатом чого стали заходи так званої "Верховинської акції".

12. Місцеве публічне управління здійснювалося в Закарпатті на рівні комітату та муніципалітетів, проте державне управління обмежувалося рівнем комітату. В свою чергу, призначені центральною владою Угорщини урядові уповноважені володіли лише контрольними функціями. Виконавчо-розпорядчі повноваження здійснювалися представницькими органами, котрі

частково легітимувалися шляхом виборів, а частково – через механізми "вирілізму".

13. Колективні права українського населення Закарпаття здійснювалися на основі конституції та законів, якими врегульовувалися питання національної рівноправності та освіти. Закон "Про національну рівноправність" 1868 р., з одного боку, забезпечив рівноправність усіх підданих незалежно від їх національної приналежності, а з іншого боку, забезпечив права національних меншин у місцях їх компактного проживання. Однак, головним призначенням вказаного закону було закріплення принципу, за яким громадяни Угорщини "у політичному відношенні становлять одну націю, неподільну єдину угорську націю, а кожний громадянин батьківщини, до якої б національності не належав, є її рівноправним членом".

14. Для визначення та оцінки правового становища Закарпаття в складі угорської складової Австро-Угорщини важливе значення має ретроспективний порівняльно-правовий метод, який дозволяє порівняти становище окремих гілок українського народу у складі різних держав. Таке порівняння дозволяє стверджувати про те, що правове становище Закарпаття в період 1867 - 1918 років є істотно гіршим, порівняно з українськими землями, які перебували в умовах австрійської складової Австро-Угорщини. Такий висновок підтверджується за всіма критеріями оцінки. Одночасно, таке становище Закарпаття цього періоду істотно вирізняється від становища українських земель у складі Російської імперії. Рівень розвитку інститутів конституціоналізму в Австро-Угорщині, в тому числі закріплених прав і свобод людини, збалансованої влади, рівня народного представництва, незалежного суду підтверджують таку оцінку.

15. В період першої світової війни з мотивів захисту публічного порядку й безпеки було різко посилено кримінальну відповідальність за відповідні злочини, що, тим не менше, не уберегло Закарпаття від масових і

систематичних потрясінь та порушень прав людини, особливо на заключному етапі війни.

16. У жовтні – листопаді 1918 р. політико-правова ситуація в Австро-Угорщині ускладнювалася у соціальній та національно-територіальній площинах, а військова поразка робила неможливим вирішення будь-якої суспільної проблеми в рамках правової і політичної системи Австро-Угорщини. З розпадом Австро-Угорщини Закарпаття опинилося на короткий період у складі Угорщини, яка пробує зберегти статус-кво, закріпили територіальну автономію для "Руської країни". Однак, такі намагання були заперечені як зовнішньополітичними процесами (Паризька мирна конференція переможців у першій світовій війні), так і більшовицьким переворотом у самій Угорщині. 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменським договором було визначено перебування Закарпаття у складі Чехословаччини. Попри налаштованість більшості українського населення, українська альтернатива (входження до України) в 1919 році була неможливою в силу низки причин і передовсім агресії та окупації українських земель більшовицькою Росією.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях

1. *Роман Н. М.* Австро-Угорщина як державне утворення: спроба теоретичного аналізу / Н. М. Роман // *Право і суспільство*. – 2010. – № 6. – С. 59–62.

2. *Роман Н. М.* Вплив на Закарпаття революції в Угорщині 1848-1849 років: історико-правові аспекти / Н. М. Роман // *Міліція України*. – 2010. – № 11-12. – С.17–20.

3. *Роман Н. М.* Конституювання Австро-Угорщини 1867 р.: історико-правові аспекти / Н. М. Роман // *Форум права*. – 2010. – № 3. – С. 380–383. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

4. Роман Н. М. Конфедерація як правовий феномен (на прикладі Австро-Угорщини 1867 - 1918 pp.) / Н. М. Роман // Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія "Право"). – 2016. – №. 38. – С.41–47.

5. Роман Н. М. Генезис конституційної монархії в Австрії (1848–1867 роки) / Н. М. Роман // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 1. – С. 29–32. – [Електронний ресурс]. – Доступно в режимі: http://pap.in.ua/1_2016/1_2016.pdf.

6. Роман Н. М. Конституційна форма австро-угорського компромісу 1867 р.: історико-правові аспекти / Н. М. Роман // Публічне право. – 2016. – № 4. – С.251–257.

Матеріали і тези конференцій:

1. Роман Н. Конституційний розвиток Австрійської імперії напередодні укладення "дуалістичної угоди" 1867 р. / Н. Роман // Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: Матеріали учасників другої науково-практичної конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.). – Львів: ННПП НУ "Львівська політехніка", 2016. – С.222–231.

АНОТАЦІЯ

Роман Н.М. Правове становище Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867–1918 роки). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867 - 1918 роки). Дана робота з використанням історико-правового, формально-юридичного і порівняльного методів дослідження дозволила з'ясувати конституційну природу Австро-Угорщини як конфедеративного утворення та

парламентської монархії, місце Угорського королівства в рамках дуалістичної монархії, зробити висновок щодо специфіки "конституції Австро-Угорщини". Особливу увагу звернуто на аналіз змісту і обсягу поняття українських земель (Закарпаття, так звана "Угорська Русь") у період 1867-1918 років з огляду на конституційний порядок Угорщини та Австро-Угорщини. У дисертації зроблено висновок, що період перебування Закарпаття в сфері угорської і австрійської правової традиції поєднував утвердження європейських правових цінностей (верховенства права, демократії, світської держави), з одного боку, з несприятливими суспільними та правовими умовами для збереження та розвитку національної української ідентичності, з іншого боку.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Закарпаття, конституція, права людини, місцеве самоврядування.

АННОТАЦІЯ

Роман Н.М. Правовое положение Закарпатья в составе Австро-Венгрии (1867–1918 годы). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию правового положения Закарпатья в составе Австро-Венгрии (1867–1918 годы). Данная работа с использованием историко-правового, формально-юридического и сравнительного методов исследования позволила выяснить конституционную природу Австро-Венгрии как конфедеративного образования и парламентской монархии, место Венгерского королевства в рамках дуалистической монархии, сделать вывод о специфике "конституции Австро-Венгрии".

Особое внимание обращено на анализ содержания и объема понятия украинских земель (Закарпатье, так называемая "Венгерская Русь") в период 1867-1918 годов с учетом конституционного порядка Венгрии и Австро-Венгрии. В диссертации сделан вывод, что период пребывания Закарпатье в сфере венгерской и австрийской правовой традиции совмещал утверждения европейских правовых ценностей (верховенства права, демократии, светского государства), с одной стороны, с неблагоприятными общественными и правовыми условиями для сохранения и развития национальной украинской идентичности, с другой.

В работе исследованы социально-правовое положение украинского населения Австро-Венгрии, учитывая статус лиц (ограничение или привилегии), пользование правами национальностей (национальных меньшинств), закрепленными в венгерском законодательстве, другими конституционными правами, а также влияние низкого жизненного уровня на возможности реализации таких прав и свобод (в частности, на эффективную реализацию избирательного права и доступа к государственной службе). Сделано историко-правовое сравнение положения Закарпатье (венгерская составляющая Австро-Венгрии), Галиции и Северной Буковины (австрийская составляющая Австро-Венгрии) и украинских земель в составе Российской империи, выработаны критерии такого сравнения.

В работе проанализирована политико-правовая ситуация на Закарпатье в период первой мировой войны и распада Австро-Венгрии.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, Королевство Венгрии, Закарпатье, конституция, права человека, местное самоуправление.

ANNOTATION

Roman N. M. The legal status of Transcarpathia in Austro-Hungary (1867–1918 years). – On the rights of a manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of legal sciences on the specialty 12.00.01 – theory and history of State and Law; history of political and legal studies. – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2017.

The thesis is devoted to complex research of the legal status of Transcarpathia as a part of Austria-Hungary (1867 - 1918 years). This work is based on historical, formal legal and comparative research methods and helped to clarify the constitutional nature of Austria-Hungary as confederal creation and parliamentary monarchy, the Hungarian kingdom place within the dualist monarchy and concluded on the specifics "of the constitution of Austria-Hungary." Particular attention is paid to the analysis of the content and scope of the concept of Ukrainian lands (Transcarpathia so-called "Hungarian Rus") for the period 1867-1918 years due to constitutional order in Hungary and Austria-Hungary. The thesis concludes that the period of stay in Transcarpathia in the field of Hungarian and Austrian legal tradition combined strengthening European legal values (the rule of law, democracy, secularism), on the one hand, the adverse social and legal conditions for the preservation and development of Ukrainian national identity of on the other hand.

Keywords: Austria-Hungary, Transcarpathia, constitution, human rights, local government.